

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)

VOLUME - 7 | ISSUE - 6 | MARCH - 2018

यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रासंगिक ललित लेखनातील सृजनशील चिंतन

प्रा. डॉ. शिवाजीराव मा. देशमुख

मराठी विभा 1, तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर.

प्रास्ताविक:-

ललित गद्यात्मक लेखन हा काही स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार म्हणता येणार नाही. गुजगोष्ठी, लघुनिबंध, ललित निबंध या नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या या वाङ्मय प्रकाराला, 'ललित गद्य' असे नाव मिळाले आहे. तसेच समाजदर्शन, अध्यात्मचिंतन, तत्त्वचर्चा, व्यक्तिचित्रण, विनोदात्मकता, धर्मविचार, इतिहास, भाषा विषयाचा अभ्यास, साहित्य चर्चा इ. विविध हेतूसाठी या गद्याचा वापर करण्यात येत होता. यशवंतरावांनीही त्यांच्या काळात प्रबोधनाच्या आणि वैचारिक तत्त्वचर्चेच्या आविष्कारासाठी या गद्याचा वापर प्रामुख्याने केला. तशी या गद्याची प्रकृती पूर्णपणे आत्मनिष्ठ अशी असते. हे ललित लेखन वास्तवाच्या पातळीवर लेखकाने केले आहे.

त्यामुळे त्यांचा व्यक्तिमत्त्वाचा, त्यांच्या अनुभवांचा, त्या अनुभवातून झालेल्या संस्कारांचा तसेच त्या अनुभवातून लागलेल्या अन्वयार्थाचा परिपाक त्यांच्या या ललित गद्यात्मक लेखनात पाहावयास मिळतो. तसेच त्यांच्या प्रत्यक्ष जीवनातील विविध अनुभवांचे चिंतन व त्या चिंतनाच्या अनुषंगाने प्रत्यक्ष अनुभव या ललित गद्यात्मक लेखन निर्माण झाले आहे. अशा या वैचारिक गद्यपरंपरेची पूर्वपीठिका समजून घेणे महत्त्वाचे असते.

ललित गद्य हा एक वाङ्मयाचा संमिश्र प्रकार म्हणून प्र. न. जोशी या वाङ्मयाचा उल्लेख करताना लिहितात, "कोणत्याही बंदिस्त प्रकारच्या चौकटीत समावाण्याची त्यांची तयारी नसते. विनोदी वाङ्मय, प्रवास वर्णने, शब्दचित्रे, व्यक्तिचित्रे, लघुनिबंधाच्या धर्तीवरील ललित निबंधासारखे स्वैर लेख, आठवणी, संस्करणे, पत्रात्मक वाङ्मय, नाट्यछटेसारखे आरक्षित प्रकार इत्यादींची नोंद करण्यासाठी अलीकडे 'ललित गद्य' असा एक नवा साहित्यप्रकार स्थूलमानाने कल्पिला जाऊ लागला असून त्यांच्या पोटात अनेक लहान-मोठे उपप्रकार येऊन स्थिरावतात. ललित गद्य हा असा एक संमिश्र प्रकार आहे."¹ कोणत्याही वाङ्मय प्रकारात न बसणारे असे ललित लेखन म्हणजे 'ललित गद्य' अशी साधारण कल्पना आहे. किंवा 'कोणतेही संस्काराचे ओझे न घेता जे आहे तसे लिहावे' अशा विचारसरणीतूनच या गद्यात्मक लेखनाची निर्मिती झाली असावी. म्हणून कोणताही प्रकार नसलेला हा प्रकार मानला जातो. तसा तो मानला गेल्यामुळे मूळ अनुभवाला जो आकार तोच त्याचा आकार होऊन बसतो. लेखकाला प्रत्यक्ष जीवन जगत असताना, जे अनुभव आले त्या अनुभवांच्या आधारे ते जे लेखन करतात त्यास ललित गद्य म्हणता येईल. अशा सर्वसमावेशक ललित गद्य या ललित वाङ्मय प्रकारातील यशवंतरावांच्या निवडक लेखनाचा स्थूलपणे परिचय करून घेणे महत्त्वाचे आहे.

यशवंत चव्हाणांची साधारणतः १९५० नंतरच्या काळात वैचारिक गद्यात्मक लेखन केले आहे. त्यांचे हे लेखन संग्रह स्वरूपात अजिबात आढळत नाही. यांनी जे लेखन केले ते मासिके, दिवाळी, विशेषांक, वर्तमानपत्राच्या आवृत्त्या, स्मृतिग्रंथ, लोकराज्य यासारखे पाक्षिक इ. मध्ये छापले गेले आहे. संख्याने त्यांचे हे लेखन कमी असले तरी गुणांनी विशेष आहे. त्यांच्या या

वैचारिक गद्य लेखनाने या वाङ्मयाच्या समृद्धीत भर घातली. स्वातंत्रोत्तर काळात देशात अनेक आव्हाने निर्माण झाली. बदलत्या काळात ही आव्हाने स्वीकारण्यासाठी यशवंतरावांनी अनेक विषयांवर आपले मूलगामी विचार मांडले आहेत. धर्म, अर्थ, शिक्षण, संस्कृती, राजकारण, व्यापार, उद्योग, कला आणि साहित्य इत्यादी. या यशवंतरावांच्या स्वातंत्रोत्तर काळातील वैचारिक साहित्यात कोणकोणत्या विचारांच्या लाटा आल्या आणि त्यांच्या या वैचारिक साहित्य लेखनाला कसाकसा आकार मिळत गेला याचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. यशवंतराव चव्हाणांच्या या वैचारिक गद्यवाङ्मयाने मराठीच्या ललित विचारप्रधान लेखनाची उंची वाढविली.

यशवंतरावांनी विचारांचे वेगवेगळे पैलू प्रकट करून वाचकांच्या जीवनदृष्टीला प्रगल्भता आणण्यासाठी तसेच त्यांना विचार प्राप्त करण्यासाठी हे लेखन कले आहे. यामध्ये 'संयुक्त महाराष्ट्राची साध्ये'- (संयुक्त महाराष्ट्र विशेषांक १९६०), 'सामाजिक जबाबदारी,'(शतायुषी दिवाळी विशेषांक-१९८१), 'बांधीलकी कलम करता येत नाही'- ('पुस्तक पांढरी', दिवाळी विशेषांक १९८३), 'आज आणि उद्या'(सातारा, साप्ताहिक समर्थ १९४७), 'राष्ट्रीय ऐक्याची समस्या'-(पुणे, केसरी दिवाळी अंक-१९६७), आजचे तरुण व सैनिकी शिक्षण, (यशवंत महाविद्यालय स्मृती ग्रंथ, नांदेड १९६३), 'माझ्या आयुष्यातील आशा निराशेचे क्षण', (रविवार सकाळ पुणे, दिवाळी अंक १९७८), भारताची सद्यःस्थिती (केसरी दिवाळी अंक, पुणे, १९६८), 'जीवनाचे पंचामृत', (रविवार सकाळ, पुणे दिवाळी अंक १९७२), इत्यादी काही निवडक यशवंतरावांच्या वैचारिक गद्य लेखांचा विचार येथे केला आहे. हे सर्व लेख 'शब्दांचे सामर्थ्य' या ग्रंथात संपादित केले आहेत.

यशवंतरावांचे ललित लेखन विशेषकरून दैनिके किंवा विशेषांकामध्ये आले आहे. यामध्ये आलेले लेखन हे चिरस्थायी स्वरूपाचे नसते. असा एक समज आहे किंवा 'आजची वृत्तपत्रे उद्याची रद्दी असते' असे वृत्तपत्राबाबत म्हटले जाते. त्यामुळे सर्जनशील प्रतिभेच्या लेखकाने अशा स्वरूपाचे वृत्तपत्रीय अथवा विशेषांकामध्ये लेखन करू नये. असे अनेक आक्षेप या संदर्भात घेतले जातात. तरीही यशवंतरावांसारख्या अस्सल प्रतिभा लाभलेला लेखक या प्रकारच्या लेखनाकडे आकृष्ट झालेला दिसतो. त्यांनी यामध्ये केलेले लेखन उत्तम स्वरूपाचे आहे. त्यांची संकलने, वाचताना सहज लक्षात येते. या लेखनावरून या लेखकाची कुवत, ताकद, जीवनानुभव घेण्याची त्यांची शक्ती, लेखनाची जातकुळी सहज लक्षात येते.

यशवंतरावांच्या वैचारिक गद्य लेखनाचे स्वरूप हे आशय, विषय, आविष्कार या सर्वच बाबतीत अधिक वाचनीय असे बनले आहे. यातून यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सकस व संपन्न बाज मधून सतत जाणवत राहतो. यशवंतरावांनी आपले आंतरिक सौंदर्य वाचकापुढे प्रकट करण्यासाठी अशा लेखांचा उपयोग केला आहे. 'भारत सेवक' या लेखामध्ये भारताच्या ऐक्याची बाजू महाराष्ट्राने सांभाळावी. त्यासाठी बुद्धीवंतांचे जाळे महाराष्ट्रात निर्माण झाले पाहिजे. कसदार जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्याला जसा आपल्या शेतीचा अभिमान असतो तसा महाराष्ट्राचा अभिमान सर्वांना असला पाहिजे. भारताचा पुरोगामी व कणखर ध्येयवाद असलेल्या महाराष्ट्राने नम्र सेवक व्हावे, अशा सेवकांची देशाला गरज आहे, अशी अपेक्षा यशवंतराव महाराष्ट्राकडून व्यक्त करतात. शासनाची कसोटी व कार्यक्षम कारभार याबद्दल यशवंतराव लिहितात, "राज्य ही काही उपभोग्य वस्तू नाही. ती समाजपरिवर्तनाची यंत्रणा झाली पाहिजे. केवळ नियोजनातील आकडेवारीने हे होणार नाही. पैसे खर्चून समाजनिर्मिती होत नाही. त्याला सर्वांगीण व जनतेच्या दयेला हात घालणारा ध्येयवाद लागेल व तो पेलवणारे तळमळीचे नेतृत्व लागेल. राजकारण हा सत्तास्पर्धेचा आखाडा करणे हे या दरिद्री असलेल्या देशात महापाप आहे. ही अवस्था फार काळ टिकू शकणार नाही. म्हणून कोणत्याही शासनाला लोकाभिमुख राहावेच लागेल. या ध्येयवादामुळे चारित्र्य शुद्धी होईल. नवी ईर्ष्या निर्माण होईल. क्षुद्र आकांक्षा वितळून जातील."² राजकारण अगदी सामान्यांपर्यंत जाऊन पोहोचले आहे. त्यामुळे त्यात स्पर्धेचे वातावरण निर्माण होत आहे. अशा वेळी बदलत्या परिस्थितीचा तटस्थतेने वेध घेऊन शासन, समाजव्यवस्था आणि सत्तास्पर्धेचा त्यांनी या लेखात मांडलेला विचार महत्त्वाचा आहे.

यशवंतरावांनी या वैचारिक लेखनातून राष्ट्रीय ऐक्याच्या समस्यांबाबत यशवंतरावांनी विविध विचार व्यक्त केले आहेत. जातीय ऐक्य, धर्म, भाषा, प्रदेश यांची भिन्नता, भाषिक असता कामा नये. स्वहित, दृष्टी व संकुचित भावना नसावी. विशालता व उदारताही शिकवावी लागते. भाषिक वादाबाबत ते लिहितात, "आसामी ही भाषा मला येत नसली तरी ती भारतीय भाषा आहे. म्हणून ती माझी भाषा आहे. असे मला वाटू लागले, तर भाषिक तंट्यांचे मूळ उखडले जाईल. 'गंगा माझ्या प्रदेशात नसली, हिमालय माझ्या गावाजवळ नसला, तरी त्यांचा मला अभिमान आहे.' असे सर्व भारतीय नागरिकांत निर्माण झाले पाहिजे व ते संस्काराने निर्माण करता येईल. असे झाले तर बहुभाषी भारत हा शाप न ठरता ते वैभव ठरेल."³ यशवंतरावांनी येथे राष्ट्रीय ऐक्याचा आणि भाषिक तंट्यांबाबत महत्त्वपूर्ण विचार समाजाला आग्रहपूर्वक दिला आहे. यशवंतरावांनी वाचकांच्या भावशक्तीलाही

आवाहन केले आहे. म्हणूनच यशवंतरावांचे असे विचारशील लेख बुद्धीला आणि भावजाणिवेला साद घालणारे आहेत. समाजाच्या व राष्ट्राच्या जीवनशक्तीला चालना देणारी विचारधाराच त्यांच्या या लेखात आहे.

‘केसरी’ च्या प्रजासत्ताक दिनानिमित्त प्रकाशित केलेल्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या विशेषांकामध्ये ‘संयुक्त महाराष्ट्राचे साध्य’ या लेखात त्यांनी महाराष्ट्राच्या संस्कृतीवर, साहित्यावर, सामाजिक आणि राजकीय कर्तृत्वावर, शिक्षणावर आपले चिंतन व्यक्त केले आहे. महाराष्ट्रात विद्येच्या क्षेत्रात जुनी थोर परंपरा आहे, असे सांगून विद्येची उपासना महाराष्ट्रात टिकली पाहिजे, वाढली पाहिजे. पुजा गुणांची केली पाहिजे, जातीची नाही असे ते सांगतात.

यशवंतरावांच्या ललित लेखनामध्ये विविधता आढळते. ‘बांधीलकी कलम करता येत नाही’ या लेखामध्ये साहित्यिकाने बांधीलकी स्वीकारावी काय? या विषयावर त्यांनी विचार मांडले आहेत. अनेक साहित्यिकांच्या बदलत्या लेखनाची रूपे या लेखकाने संवेदनशीलतीने टिपली आहेत. डोळसपणे न्याहाळली आहेत. याची जाणीव त्यांच्या या लेखातून होते. शंकरराव खरातांच्या साहित्यात त्यांना बांधीलकी दिसते. तसेच भालचंद्र नेमाडे, चि.त्र्यं. खानोलकर, विजय तेंडुलकर, प्रभू देसाई, ग.त्र्यं. माडखोलकर, केशवसुत यांच्या साहित्यात प्रेरणांच्या व जीवनाच्या अनुभवावर अधिष्ठित बांधीलकी आहे तर राजकीय कादंबरीमध्ये अरुण साधूंच्या कादंबऱ्या प्रचारकी थाटाच्या आहेत. कानेटकरांच्या नाटकात अभिप्रेत असलेली बांधीलकी नाही असे स्पष्टपणे नमूद करतात. मनाची प्रौढता, उंची वाढविण्यासाठी वैचारिक वाङ्मयाची गरज आहे या संदर्भात ते लिहितात, “वैचारिक बांधीलकी ललित लेखकाच्या लिखाणातून उतरावीच असा माझा आग्रह नाही. परंतु लेखकाची वैचारिक बांधीलकी खरीखुरी असेल, तिच्याशी तो प्रामाणिक असेल-चांगले साहित्य निर्माण करणारा स्वतःशी प्रामाणिक असतो, तेव्हा ही बांधीलकी त्याच्या लिखाणात स्पष्ट रूपाने व्यक्त झाल्याशिवाय राहिलच कशी? बांधीलकी हा लादून घेण्याचा प्रश्न नाही, तर तो असण्याचा प्रश्न आहे; आतून येण्याचा प्रश्न आहे. बांधीलकी उत्स्फूर्त असावी लागते, उत्स्फूर्त वाङ्मयाच्या निर्मितीला ती प्रेरणा कारणीभूत होते, त्यात बांधीलकीची बीजे असतातच. तेव्हा ‘बांधीलकी’ ही ‘कलम’ करता येत नसते. प्रतिभेइतकीच ती उपजत असावी लागते.”^४ लेखन हे सामाजिक बांधीलकीच्या जाणिवेतूनच लिहिले पाहिजे. समाजप्रबोधनाचे उद्दिष्ट डोळ्यापुढे ठेवूनच यशवंतरावांनी येथे वरील विचार मांडले आहेत. समाज हा यशवंतरावांचा प्रेमाचा व सर्वांगीण चिकित्सेचा विषय आहे. लेखनासाठी आवश्यक असलेली तात्त्विक बैठक आणि कृती यामुळे त्यांचे हे वैचारिक लेखन भारदस्त झाले आहे.

यशवंतरावांच्या समग्र साहित्याची मूळ पीठिका समाज-चिंतन व समाजप्रबोधन हीच आहे. कोणतातरी महत्त्वपूर्ण विचार समाजाला देणे हेच त्यांच्या या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे. सामाजिक जबाबदारी या लेखात ते लिहितात, “आपणही समाजाचे घटक आहोत, समाजाचं आपल्यावर ऋण आहे. ही भावना मनात आणली तर, तुम्हांला या समाजासाठी कितीतरी गोष्टी करता येतील. समाजऋण हे केवळ पैसा देऊनच फेडायला लागतं, असं नाही, तर काही प्रेमाचे शब्द, आपुलकीची भावना, थोडे फार कष्ट आणि याबरोबरच समाजाविषयीची तळमळ असली, तरी कितीतरी कामं करता येणं सहज शक्य आहे.”^५ ज्या समाजात, ज्या देशात आपला जन्म झाला त्यासाठी आपण माणूस म्हणून काहीतरी सामाजिक कार्य केलं पाहिजे. ते कार्य कोणत्या रीतीने करायला हवे त्याचा वेध घेतला पाहिजे. त्यासाठी विचारांचे आंदोलन उभे केले पाहिजे. त्यासाठी समाजात भक्कम वैचारिक बैठक असणे अगत्याचे आहे.

यशवंतरावांच्या काळात मराठी पत्रकारितेला मोठा बहर आला होता. महाराष्ट्रातील फार मोठी माणसे त्या काळात वृत्तपत्रात अत्यंत तेजस्वी लेखन करत होती. साहजिक पत्रकारितेचे महत्त्व यशवंतरावांना उमगले होते. त्यांनी ‘मराठी वृत्तपत्रांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्य’ या विषयावरील लेखात पत्रकारितेचे महत्त्व विशद केलेच, शिवाय अनेक वृत्तपत्रांचा व वृत्तपत्र लेखकांच्या कार्याचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे. “सुबुद्ध मराठी समाजाच्या वैचारिक घडणीचे कार्य या काळात वृत्तपत्रांनी केले. या काळात अनेक वाद निर्माण झाले, पण त्यामुळे वैचारिक सहिष्णुता वाढली. सहिष्णुता व राजकीय जागरूकता लोकशाहीत रुजविण्यासाठी आवश्यक असते. हे कार्य मराठी पत्रांनी केले. वृत्तपत्रांना आणखीही एका दृष्टीने महाराष्ट्रात महत्त्व आहे. त्यांनी ज्ञानाच्या खिडक्या उघडल्या. यातून पुरोगामी विचार समाजापुढे आले. वैचारिक, आर्थिक, सामाजिक विचारांची मूलभूत चर्चा त्यांनी केली”^६ अशा समर्पक शब्दांत ते वृत्तपत्रांचे कार्य स्पष्ट करतात.

ललित गद्यात स्वैर आत्मविष्काराला अधिक महत्त्व असते. यामध्ये ‘मी’ ला जे आवडले, नावडले, भावले त्या ‘मी’ चा हा निखळ आविष्कार असतो. म.द. हातकणंगलेकर या संदर्भात लिहितात, “ललित लेखन हे मूलतः आत्मरंगांनी बहरलेले लेखन असते. हे आत्मरंग किती गाढ आणि ताजे, किती संवेदनतत्पर व हळुवार आणि व्यक्तिगत असूनदेखील किती प्रमाणात जीवनाची

सनातन स्पंदने स्वीकारणारी आहेत यावरच या लेखनाची सार्थकता व गुणवत्ता अवलंबून असते.⁹ या व्याख्येप्रमाणेच यशवंतरावांनीसुद्धा आपल्या ललित लेखनात वैचारिकतेचा उपयोग करून जीवनविषयक तत्त्वज्ञान व चिंतनशीलता याचा वापर केला आहे. तसेच 'मी' चे राग-लोभ, रीती, सवयी, नाद, छंद इ. प्रकटीकरण त्यांनी या लेखातून केले आहे. यशवंतरावांच्या ललित गद्याचे खरे सामर्थ्य त्यांना आलेले अनुभव वैविध्यपूर्ण रीतीने मांडण्यातच आहे. त्यांच्या ललित लेखनाला कोणत्या विषयाचे वावडे नाही, अनुभवांच्या कुठल्याही प्रांतात ते संचार करू शकते. 'माझ्या आयुष्यातील आशा निराशेचे क्षण' या लेखात त्यांनी वैयक्तिक जीवनातील अनेक आत्मगत आठवणी सांगितल्या आहेत. राजकारणातील अनुभव कथनही केले आहेत. माणसे जोडणे व स्नेहसंबंध टिकवणे महत्त्वाचे असते. असंख्य लोकांची मने जपावी लागतात. पण काही लोकांच्या महत्त्वाकांक्षा पूर्ण न झाल्यास ते वैर स्वीकारतात. अशा स्वभावाची माणसे पाहिल्यावर ते निराश होतात. ते लिहितात, "मला राग येत नाही, पण निराशेचा मात्र तीव्र अनुभव येतो. मला वाटते, कदाचित हा जीवनाच्या खेळातील आवश्यक भाग असेल. राजकारणात निदान सरळ रेषेत काहीच चालत नाही. कदाचित इतरत्रतही चालत नसावे. सरळ रेषेची ही संकल्पना फक्त भूमितीतच पाहायची. वास्तव जीवनात दिसतात त्या अनेक समांतर रेषा किंवा एकमेकांना छेदून त्रिकोण, चौकोन करणाऱ्या रेषा. तेही खरे आहे की, आकर्षक वळसे घेत मनोरम चित्ररेखा उभ्या करणाऱ्या रेषाही असतात. त्यांना विसरून चालत नाही. जीवनाची ही वास्तविकता गृहीत धरून चालावे लागेल व ती हसतमुखाने स्वीकारल्याने मनुष्य निराशेच्या कक्षेबाहेर पडू शकेल."¹⁰ यशवंतरावांनी येथे प्रतिकांचा वापर करून सुंदर असे अनुभव कथन केले आहेत. यशवंतरावांना समाज व्यवहारात वावरताना अनेक व्यक्तींशी निगडित असे भल्याबुऱ्या प्रवृत्तींना युक्त असे जे अनुभव आले ते आपल्या स्मृतीकोशात वाङ्मयीन पातळीवर अनुभवून अशा स्वरूपाचे विचार व्यक्त केले आहेत. 'भारताची सद्यःस्थिती', 'विकसित आणि अविकसित राष्ट्रांचे आर्थिक संबंध', 'लोकशाहीतील प्रशासन', यांसारख्या लेखातून त्यांचे राजकीय विचार समाविष्ट झाले आहेत. ते लेख त्यांच्या स्वतंत्र, निर्भय व निर्मितीशील विचारांची साक्ष देण्यास पुरेसे आहेत. त्यांच्या या लेखनातील वैचारिकता कोठेही विचलित झालेली दिसत नाही.

यशवंतराव चव्हाणांच्या विचारांची खोली व्यापक आहे. सामाजिक समस्यांकडे ते किती सूक्ष्मतेने केवळ चिंतनाच्या पातळीवरून पाहू शकतात याची अनेक उदाहरणे देता येतील. त्यांचे चिंतनाचे क्षेत्र विस्तृत आहे. जीवनाच्या महत्त्वपूर्ण अंगांना स्पर्श करणाऱ्या अनेक विषयांवर आपला स्वतंत्र विचार ते व्यक्त करतात. "जीवनाची धडपड ही काहीतरी प्राप्त करण्यासाठी असते. माणूस हा काही तत्त्व ध्येय अर्थ जीवनाला जोडत असतो. ते प्राप्त करण्यासाठी जीवन धडपडत असते. ती तत्त्वे, ध्येय, अर्थ या सर्वांचे व अशांसाठी असते की, त्याची जीवनावर काही प्रतिक्रिया निर्माण होत असते."¹¹ असा विचार ते मांडतात. त्यांच्या लेखनाला जीवनविषयक चिंतनाचा आणि व्यासंगाचा भक्कम आधार आहे. त्यांच्या या विचारातून वाचकांना एक नवी दिशा दाखवण्याचा भक्कम आधार आहे. त्यांच्या या विचारातून वाचकांना एक नवी दिशा दाखविण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. त्या विधानांना सुभाषितांचे सामर्थ्य प्राप्त होते. 'जीवनाचे पंचामृत' या लेखात त्याची अनेक उदाहरणे पाहावयास मिळतील. उदा. "सुखाचा क्षण असो अगर दुःखाचा, संकटाचा असो, साथीदाराचे बोट धरून ठेवलेच पाहिजे. सुखाच्या वेळी एकत्र यायचे किंवा संकटाच्या वेळी बोट सोडून दिसेल त्या मार्गाने निसटून जायचे."¹² जीवन हाच जीवनाचा अर्थ. वैयक्तिक जीवन हेच त्याचे ध्येय. लोकसत्ताक जीवनाचा अर्थही वैयक्तिक जीवन असाच करावा लागतो. सत्तेचा उगम मानवातून होतो. माणूसच या सत्तेचा उत्कर्ष साध्य करू शकतो आणि या सत्ताशक्तीचा उच्छेदही माणूसच करू शकतो."¹³ "विचार म्हणजे वाचनाने, अध्ययनाने, व्यासंगाने मेंदूत साठविलेले विचार."¹⁴ "क्रांतीचा विचार असो वा शांतीचा, तो रक्तापर्यंत पोहचवाच लागतो. तरच तो जीवनाला उन्नत आणतो. विधायक विचाराचे बी रक्तात भीजत घातले, रुजवले तरच याला कोंब फुटतात आणि कालांतराने मूळ धरते. अशी इतिहासाची साक्ष आहे."...परंतु पुढे-पुढे "बोलून विचार करावा, यापेक्षा विचार करून बोलावे"¹⁵ "खरे म्हणजे लोकांना योग्य तऱ्हेने, योग्य ठिकाणी नेता, तो नेता. उदात्त उदाहरण घालून देणे, प्रगल्भ प्रात्यक्षिक निर्माण करणे म्हणजे नेतृत्व करणे होय. नेता हा नीतिमान असावा लागतो. तसा तो असलाच पाहिजे. श्रद्धा ही शक्ती आहे. सत्य धारण करते. ती श्रद्धा सत्याचा पाठपुरावा हा त्या अर्थाने श्रद्धेचाच पाठपुरावा असतो."¹⁶ अशा काही उदाहरणांवरून यशवंतरावांची वैचारिकता लक्षात तर येतेच. यशवंतरावांच्या लेखनातील आशयाचा आविष्कार कसा होतो हे वरील त्यांच्या शैलीवरून सहज लक्षात येते.

'सातव्या मजल्यावरील चढ' या लेखात यशवंतराव भूतकाळाविषयीचे चिंतन प्रकट करतात. आठवणीच्या माध्यमातून अनेक प्रसंग सांगतात. राजकीय, सामाजिक क्षेत्रातले अनेक अनुभव ते कथन करतात. १९४६ पासून ते १९७२ पर्यंतच्या राजकीय व सामाजिक घडामोडींचा पट ते मांडतात. ते सांगत असताना ते स्वतःबद्दलही सांगतात, "पण आज मनाला शांतता आहे.

समाधान आहे. सत्तेत असलो किंवा सत्तेच्या बाहेर असलो, तरी माझी वैचारिक संगत कधी सुटणार नाही. जीवनाची लढाई संपलेली आहे, असं नव्हे. अंतापर्यंत ती चालू राहणार आहे. त्यासाठीच जीवन समर्पित आहे.’’⁹⁴ या लेखात लेखकाने भावनाविष्कार व्यक्त केला आहे, याचबरोबर भावोत्कट प्रसंगाने निर्माण झालेल्या भावनात्मक प्रतिक्रिया तितक्याच तीव्रतेने येथे नोंदवल्या आहेत. माणसाचे विचार, चिंतन, तात्त्विक दृष्टिकोन, उत्कट-तीव्र झाले की तिचे भावमूल्य सिद्ध होते. यशवंतरावांच्या विचारांना असेच भावमूल्य प्राप्त होते. यामधून यशवंतरावांच्या विचारांतील भावमूल्यांचे स्वरूप पाहावयास मिळते.

यशवंतरावांनी राजकारण व समाजकारण यांना आव्हान देणाऱ्या विशाल क्षेत्रात प्रभावी व अभूतपूर्व अशी कामगिरी केली. त्याचप्रमाणे एक खंबीर आणि प्रभावी नेता म्हणून तितकीच प्रभावी आणि बहुमोल कामगिरी राजकीय क्षेत्रात केली. या नेतृत्वास त्यांच्या प्रभावी वक्तृत्वाने फार मोठा हातभार लावला. अत्यंत साधी, सोपी भाषा, लोकांना कळेल, पटेल आणि रुचेल असा युक्तिवाद, त्यांची मनं भारून टाकणारं चैतन्य, त्यांचा स्फुरण चढवणारी ओजस्विता आणि त्यांना सतत प्रसन्न ठेवणारे विचार, त्यांनी त्यांचं वक्तृत्व नटलेलं असे. गर्दी खेचून घेण्याचं आणि तिला खिळवून ठेवण्याचं विलक्षण सामर्थ्य त्यांच्यात होतं. अशा या वक्तृत्वाबद्दल ‘भाषण म्हणजे संवाद’ या लेखात विचार मांडले आहेत. ते लिहितात, ‘‘भाषण रंगविण्यासाठी काही प्रसंगी काही आडाखे जरूर बांधावे लागतात. परंतु मला त्याची पूर्वतयारी करावी लागत नाही. आडाखे, मी भाषणाला उभा राहिलो, म्हणजे मला सुचतात, हा दैवी योग आहे. याबाबत प्रमुख गोष्ट म्हणजे, भाषणास उभे राहिले म्हणजे मनात विचारांची स्पष्टता असायला पाहिजे. आत्मविश्वास असायला हवा...वक्तृत्वासाठी वक्तृत्व मी कधी केले नाही. त्यामुळे कधी माझी भाषणे चांगली होतात तर कधी सामान्य होतात. पण ती कधी पडत नाहीत... मी जेव्हा साहित्यविषयक प्रश्नांसंबंधी माझे विचार मांडण्याचा प्रयत्न करित असतो, तेव्हा त्या क्षेत्रातील मी अधिकारी माणूस नाही. परंतु बहुश्रुत आहे, असा माझा दावा आहे. त्यामुळे या विषयांवर बोलण्याचा मला नेहमीच आनंद वाटतो.’’⁹⁵ कांही लेख आत्मविश्लेषणात्मक असल्याने यामध्ये त्यांच्या भाषणाची वैशिष्ट्ये ते स्वतःच सांगतात. भाषण कसे व किती लांब करावे, त्यामधील मुद्दे, भाषणाच्या विषयावरील वाचन व चिंतन, विषयाची मांडणी इत्यादींबाबतचा त्यांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. यशवंतरावांनी निरनिराळ्या प्रसंगी व्यक्त केलेल्या विचारावरून त्यांचे विचार किती चौफेर व परिपक्व होते, याचे दर्शन घडते.

यशवंतराव अभिजात साहित्यिक होते. मराठी भाषेचा एक नम्र पाईक या नात्याने मराठी भाषेचा आणि साहित्याचा त्यांनी आदर केला. त्यांनी मराठी साहित्यामध्ये विविध प्रकारचे लेखन केले. ललित आणि आत्मलेखनात्मक तसेच चरित्रात्मक इ. स्वरूपातील लेखन त्यांनी केले आहे. त्यांच्या ‘कृष्णाकाठ’ ‘ऋणानुबंध’, ‘युगांतर’, ‘भूमिका’, ‘शिवनेरिचे नौबती’, ‘विदेशी दर्शन’, ‘सह्याद्रीचे वारे’, ‘यशवंतराव चव्हाण-शब्दांचे सामर्थ्य’ इ. ग्रंथातून त्यांच्या ललित प्रकृतीचा आपल्याला परिचय होतो. या साहित्यकृतीतून आपली दीर्घकालीन वाङ्मयीन अशी साहित्य संस्कृती जपण्याचा प्रयत्न केला. ते प्रथम राजकारणी होते. पण त्यांच्यामधील सामाजिक विचारवंत हा मात्र साहित्यिकांबरोबरचा असल्याचे स्पष्ट जाणवते. एक सर्वसाधारण माणूस म्हणून साहित्यिकाने कसे जगावे व विचारसंपन्न कसे असावे याचा एक नमुना म्हणून त्यांच्या साहित्यिक कलाकृती लक्षवेधक असल्याचे दिसून येते. यशवंतरावांच्या ‘कृष्णाकाठ’ या खंडामध्ये त्यांचे १९४६ पर्यंतचे चरित्र दिसते. त्यातून त्यांचा अभिरुचीसंपन्न व सुसंस्कृत अशा एका मनाचे दर्शन होते. कृष्णाकाठ विषयी प्रेम, अनेक छंदांची जोपासना, वैचारिक आंदोलन, विश्वास आणि मैत्रीचे, स्नेहाचे नाते जिवाभावाने जपणारे मन, वैचारिक मतभेद, गांधीवाद, समाजवाद, मार्क्सवाद इ. विविध विचारसरणीतून त्यांच्या मनाचा प्रवास कसा झाला हे स्पष्ट होते. अनेक व्यक्तींचे मार्गदर्शन त्यांना कसे लाभले, संस्कारक्षम आणि संवेदनक्षम अशा व्यक्तित्वाची जडणघडण बाल-जीवनापासून ते प्रौढ-जीवनापर्यंत कशी झाली याचा पट ‘कृष्णाकाठ’ मध्ये साकारला आहे. त्यामध्ये त्यांच्या आयुष्यातील अनेक प्रसंगांचे प्रत्ययकारी चित्रण दिसते. यशवंतरावांचा विवाह, त्यांच्या आयुष्यातील अनेक प्रसंगांचे प्रत्ययकारी चित्रण दिसते. यशवंतरावांचा विवाह, १९४२ चा लढा, भूमिगत चळवळ, पहिले स्वातंत्र्याचे आंदोलन, निवडणूक, प्रभावशाली व्यक्ती, विविध चळवळीतील सहभाग यांचे चित्रण त्यांनी केले आहे. मात्र ‘सागरकाठ’ व ‘यमुनातट’ या यांच्या संकल्पित आत्मचरित्राचे खंड मात्र अपूर्ण राहिले. ‘कृष्णाकाठ’ मधील भाषा, विचारगर्भ व चिंतनशील सुभाषितवजा विधाने आपले लक्ष वेधून घेतात. याची अनेक उदाहरणे या आत्मचरित्रात आहेत.

यशवंतरावांचे आत्मकथनपर स्फुट लेखन विविध नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले आहे. त्यांच्या ‘ऋणानुबंध’ या पुस्तकातील बरेच लेख आत्मकथनपर आहेत. अशा लेखातून स्वतः यशवंतराव प्रकट होणे स्वाभाविक आहे. या सर्व लेखनाला वैयक्तिक अनुभवाचे अधिष्ठान आहे. अशा स्वरूपाच्या त्यांच्या लेखनात आत्मपरता आढळते. या लेखनातून यशवंतरावांच्या समृद्ध

व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय होतो. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या अनेक अंगांचे दर्शन होते. त्यांच्या या आत्मपर लेखातून प्रकट असे जीवनविषयक चिंतन आले आहे. त्यांच्या अशा लेखातून त्यांच्या मुक्त मनाचा आणि जीवनविषयक अनुभवाचा मुक्त आविष्कार प्रकट होताना दिसतो. या आत्मकथनपर लेखातून असंख्य जीवनचिंतने रमणीय काव्यरूप घेऊन अवतरतात. विचारांच्या पातळीवर ही जीवनचिंतने आपल्याला प्रेरणादायी आहेत. या लेखनातून त्यांच्या अनुभवाची समृद्धी, बहुश्रुतता, वाचन, चिंतनातून त्यांच्या मनाचा झालेला विकास, चौफेर निरीक्षण व लोकसंग्रहामुळे झालेले मनुष्य-स्वभावाचे विपुल ज्ञान इ. गोष्टी पाहावयास मिळतात.

यशवंतरावांचे चरित्रात्मक लेख आकाराने छोटे पण गुणाने मोठे आहेत. त्यांची चरित्रे लहान असली तरी त्यात 'साहित्यिक महानपण' आहे. या चरित्रात्मक लेखनातून विविध व्यक्तींचा त्यांच्या वैचारिक वैशिष्ट्यांसह त्यांनी मागोवा घेतला आहे. उदा. छत्रपती शिवाजी, लोकमान्य टिळक, रविंद्रनाथ टागोर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पं. नेहरू, लालबहादूर शास्त्री, कृ.प. खाडिलकर, वि.स. खांडेकर, ग.त्र्यं. माडखोलकर, ग.दि. माडगूळकर आदींचा उल्लेख आवर्जून केला पाहिजे. या चरित्रनायकांच्या आत डोक्यातून, त्यांची जडणघडण, त्यांचे व्यक्तित्वविकास, त्यांचे कर्तृत्व आणि त्यांची विचारसृष्टी समजावून घेऊन या चरित्ररेखा साकारल्या आहेत. चरित्ररेखा उगवत्या, संस्कारक्षम पिढीला आपल्या राष्ट्रची व राष्ट्रपुरुषांची थोरवी समजण्यास नेहमीच उपयुक्त आहेत. चरित्रनायकांच्या जीवनातील वृत्तींचा व घटनांचा अन्वयार्थ लावून वास्तवाशी इमान राखून या चरित्ररेखा चितारल्या आहेत. यशवंतरावांना चरित्रनायकांचे जे रूप जसे भावले तसेच रेखाटले आहे. त्यामुळे हे चरित्र-लेख म्हणजे त्यांच्या मनाचे प्रांजळ आरसे आहेत.

यशवंतरावांच्या आत्मकथनपर लेखनात अनेक व्यक्तिचित्रणे आली आहेत. आई विठाबाई, पत्नी वेणूताई, आचार्य भागवत, कुलसुमदादी, कृष्ण धनगर, आत्माराम पाटील, अहमद कच्छी यांसारखी अनेक उठावदार व्यक्तिचित्रे त्यांनी साक्षात उभी केली आहेत. ही व्यक्तीचित्रे सामान्य उपेक्षित व्यक्तींपासून ते महान श्रेष्ठ विभूतींची आहेत. या व्यक्तिचित्रणात माणसांच्या स्वभावाचे विविध नमुने, व्यक्तींच्या जीवनातील सुखदुःख, त्यांच्यातील विक्षिप्त भाव, त्यांचा राग-लोभ, ध्येय-मूल्ये इत्यादींची सूक्ष्म निरीक्षणे येतात. ही त्यांची व्यक्तिचित्रणे काल्पनिक नाहीत. या लेखनातून यशवंतरावांनी घटना, प्रसंगांचा शोध घेतला आहे. त्यांचे व्यक्तिचित्रण म्हणजे एका अर्थाने मानवतेचा शोध होता.

यशवंतरावांच्या प्रवासवर्णनातही आत्माविष्कार व अनुभव कथन हीच प्रेरणा आढळते. 'केल्याने देशाटन', 'शांतचित्तेचे भस्म', 'विदेश दर्शन' या प्रवासवर्णनात्मक लेखातून व ग्रंथातून त्यांचे जीवन चिंतन प्रकटते. या प्रवासवर्णनामधून प्रदेश आणि प्रकृती यांचा समन्वय साधत त्यांनी केलेले लेखन मोलाचे वाटते. या प्रवासवर्णनात त्यांची रसिकता, त्यांची चिंतनशीलता व संवेदनशीलता दिसते. यशवंतरावांनी पॅरिस, लंडन, रोम, जिनिव्हा, ताशकंद, वॉशिंग्टन, मॉस्को, नैरोबी, प्लोरेंस, न्यूयॉर्क या शहरांप्रमाणेच इटली, जर्मनी, जपान, व्हिएन्ना, स्वित्झर्लंड, स्वीडन, फ्रान्स, अफगाणिस्तान, पाकिस्तान अशा अनेक देशांचा प्रवास केला. या प्रवासातील घटना, अनुभूती, नियोजित कार्य, त्यातील समस्या आणि त्यांची उकल, झालेल्या चर्चा, विदेशी धोरण जागतिक अर्थकारण, राजनीती, त्यामध्ये भारताची भूमिका यासारख्या असंख्य बाबींचा उल्लेख या पत्रात्मक लेखात आलेला आहे. त्यामुळे या लेखनास वैविध्य प्राप्त होते.

यशवंतरावांचे प्रवासवर्णनात्मक लेखन यामुळेच लक्षणीय आहे. प्रवास आणि प्रदेश साऱ्याची गुण-दोष वैशिष्ट्यांसह ही वर्णने चित्रित केली आहेत. साहित्यापासून राजकीय नेत्यांपर्यंत साऱ्याचा प्रत्यय कुठे ना कुठे का होईना त्यांच्या प्रवासवर्णनात मिळतो. माणूस, प्रदेश, माहिती आणि अनुभव यांचा सुंदर मिलाफ त्यांच्या या लेखनात दिसतो. यशवंतरावांचे हे प्रवासात्मक लेखन दैनंदिनीचा वापर करून लिहले आहे. त्यामुळे अनावश्यक अद्भूतरम्य आणि काव्यमन न लिहिता त्यांना आवडलेल्या, न आवडलेल्या गोष्टी वास्तववादी दृष्टीकोनातून चित्रित केल्या आहेत. त्यामुळे या लेखनात रोखठोकपणा दिसतो. सत्यनिष्ठता तर आहेच शिवाय खोटी काव्यात्मकता, खोटा अनुभव आलेला नाही. स्मरणशक्तीवर भर द्यावा लागलेला नाही. जे प्रदेश पाहिले तेच सत्य पूर्ण अनुभवाच्या आधारे व्यक्त केले आहे.

यशवंतरावांच्या ललित साहित्याचा अभ्यास करताना त्यांनी लिहिलेल्या कांही उदाहरणादाखल पत्रलेखनाचा ऊहापोह करता येईल. या पत्रात्मक लेखनातही त्यांचा जिव्हाळा आणि अंतर्गातील भाव याचा प्रत्यय येतो. या पत्रांतून त्यांची पत्र लिहिण्याची भाषा आणि जिव्हाळा, कौटुंबिक स्नेह आणि आत्मीयता दिसते. म्हणून या पत्रांना साहित्यसृष्टीत व जनमानसात विशेष असे महत्त्व आहे. त्यांनी केलेला पत्रव्यवहार म्हणजे एक प्रकारचे साहित्यिक धन आहे. यशवंतरावांच्या पत्रांना साहित्यसृष्टीत व जनमानसात विशेष असे महत्त्व होते. त्यांनी नामवंत व्यक्तींना केलेला पत्रव्यवहार म्हणजे एक प्रकारचे साहित्यधन आहे. ही पत्रे

त्या त्या व्यक्तींनी जीवापलीकडे जपून ठेवली आहेत. काहींनी या पत्रांना प्रसिद्धी दिली आहे. तर काही पत्रे अप्रकाशित स्वरूपाची आहेत. या पत्रातून त्यांचे नितळ विचार, उत्कृष्ट पण विवेक नियंत्रित भावना त्यांच्या अंतःकरणातील अकृत्रिम जिव्हाळा, त्यांची पुरोगामी विचारसरणी, त्यांचे निर्व्याज व निरागस मन, सौंदर्यदृष्टी, तत्कालीन राजकारणाबद्दलचे अल्पशब्दातील मन, एखाद्या हिडीस कृत्याबद्दलची त्यांना वाटणारी चीड याचे प्रतिबंब त्यांच्या या पत्रात आढळते. या पत्राामधून निःसंकोचपणे आणि मोकळेपणाने आपल्या भावना व्यक्त केल्या. परस्परांशी संवाद साधण्यासाठी 'पत्र' या माध्यमाचा त्यांनी उपयोग केला आहे. ही पत्रे लिहित असताना थोडक्यात पण अचूक शब्दात योग्य तो शिष्टाचार पाळून लिहिली आहेत. जनमानसात जवळीक निर्माण करण्याची भूमिका या पत्रांनी बजावली आहे. ही बहुसंख्य पत्रे आज अनेक लेखकांच्या कलाकृतीमध्ये पाहावयास मिळतात. तशीच काही पत्रे 'वेणूताई चव्हाण चॅरिटेबल ट्रस्ट-कराड' मध्ये अप्रकाशित स्वरूपात पाहावयास मिळाली. त्यांची सर्व पत्रे म्हणजे स्वतंत्र संशोधनाचा विषय होण्याइतपत श्रेष्ठ दर्जाची आहेत.

यशवंतरावांनी स्थूलमानाने वैयक्तिक, निमशासकीय, शासकीय, हस्तपोच, शुभेच्छा, अभिन्दन, गोपनीय, तातडीचे, शिफारसपत्र इ. स्वरूपाची पत्रे लिहली आहेत. यातील काही खाजगी पत्रातून त्यांची वाङ्मयाची चर्चा केली. काही पत्रातून आपल्या नेतृत्वाविषयीच्या भावना व्यक्त केल्या आहेत. काही पत्रातून काँग्रेस पक्षाबाबतचे त्यांचे मत मांडले आहे, तर काही पत्रातून महाराष्ट्राच्या विकासाबाबत अनेकांनी दिलेल्या पत्रांना उत्तरे दिली आहेत. काही पत्रातून यशवंतरावांशी विवध लोकांनी विविध हेतूसाठी पत्रव्यवहार केला आहे.

यशवंतरावांचा पिंड ललित लेखकाचा होता. त्यामुळे त्यांनी केलेले गद्यात्मक लेखन लालित्याचा धर्म घेऊन येते. त्यांच्या वैचारिक गद्य लेखनात त्यांच्या सकस आणि संपन्न विचारांचे दर्शन घडते. यशवंतरावांचा साहित्य-संसार समाजप्रबोधन आणि समाजचिंतन या अंगाने जात असल्यामुळे त्यांच्या ललित लेखनात देखील समाजचिंतनच आढळते. अनुभव कथन व आत्माविष्कार ही प्रेरणा स्वीकारून त्यांचे हे लेखन झाले आहे. हे लेखन आशय, विषय व आविष्कार या सर्वच बाबतीत अधिक वाचनीय असे आहे. यशवंतरावांच्या वाङ्मयात एवढी विविधता आहे की कधीकधी हे वाङ्मयप्रकार परस्परांत कधी मिसळून गेले हे कळतही नाही.

यशवंतरावांनी इतर विषयावर दिलेली भाषणे आशय, आविष्कार, विषय व अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने महत्त्वाची असल्याने तीही अभ्यास विषय बनतात. त्यांच्याजवळ प्रतिभा होती, जिव्हाळा होता. भाषणात कसला दर्प नसे. त्यातून त्यांचे शालीन, नम्र व्यक्तिमत्त्व प्रकट होते. देश, धर्म, संस्कृती आणि महाराष्ट्र हे यशवंतरावांच्या श्रद्धेचे विषय असल्याचे जाणवतात. कलात्मक नवनिर्मितीमध्ये रमलेले यशवंतराव राजकारणी असूनही एक साहित्यिक म्हणून त्यांची वाङ्मयीन कामगिरी दखलपात्र आहे. त्यामुळे राजकारणी विचारवंत लेखक म्हणून मराठी साहित्याच्या इतिहासात त्यांचा कायमचा ठसा उमटलेला आहे.

समारोप:-

यशवंतरावांचे प्रासंगिक लेखन हे विभिन्न स्वरूपाचे आहे. सर्व लेखनाचा पोत एकसारखा नाही. हे लेखन स्फुट स्वरूपाचे आहे. या लेखनातूनही मराठी भाषेचा एक नम्र पाईक या नात्याने सामान्य वाचकांसंबंधी मनात अत्यंत आदराची भावना ठेवून लेखन केले आहे. या लेखनाचा एकंदरीत विचार करता यशवंतराव चव्हाण यांचे मराठी साहित्यात निश्चित असे स्थान निर्माण झाल्याचे दिसते. ते स्थान निश्चित होण्यासाठी त्यांच्या साहित्यातील एकूण वाङ्मयीन घटक कारणीभूत ठरतात.

संदर्भग्रंथ

१. मराठी वाङ्मयाचा विवेक इतिहास, डॉ. प्र.न.जोशी, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९७९ पृ.क्र. ४४६
२. यशवंतराव चव्हाण शब्दांचे सामर्थ्य, संपादक- राम प्रधान, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई प्रथम आवृत्ती नोव्हेंबर २०००, पृ.क्र. २७९
३. तत्रैव- पृ.क्र.२९१
४. तत्रैव- पृ.क्र.३२९,३३०
५. तत्रैव- पृ.क्र.३४५
६. तत्रैव- पृ.क्र.३७७

-
७. आनंद यादव: व्यक्ती आणि वाङ्मय, डॉ. रविंद्र ठाकूर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९३, पृ.क्र.६२
८. यशवंतराव चव्हाण शब्दांचे सामर्थ्य, संपादक- राम प्रधान, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई प्रथम आवृत्ती नोव्हेंबर २०००, पृ.क्र. ४१९
९. तत्रैव- ४३०
१०. तत्रैव- पृ.क्र.४३१
११. तत्रैव- पृ.क्र.४३२
१२. तत्रैव- पृ.क्र.४३३
१३. तत्रैव- पृ.क्र.४३५
१४. तत्रैव- पृ.क्र.४३६
१५. तत्रैव- पृ.क्र.४४३
१६. तत्रैव- पृ.क्र.३७१-३७३
१७. शैलिकार यशवंतराव चव्हाण, प्रा.डॉ. शिवाजीराव देशमुख, कौसल्य पब्लिकेशन, सोलापूर प्रथम आवृत्ती, एप्रिल-२००९
१८. यशवंतराव चव्हाण:व्यक्ती व वाङ्मय (पीएच्.डी. संशोधन ग्रंथ) डॉ. शिवाजीराव देशमुख
१९. यशवंतराव चव्हाण यांचे समीक्षालेखन व भाषणे प्रा.डॉ. शिवाजीराव देशमुख, कौसल्य पब्लिकेशन, सोलापूर प्रथम आवृत्ती, एप्रिल-२००९
२०. कतृत्वाचा सह्याद्री, संपादक- डॉ. जनार्दन वाघमारे, डॉ. शिवाजीराव देशमुख कौसल्य पब्लिकेशन, सोलापूर प्रथम आवृत्ती, मार्च-२०१३